

An Analysis of Literary Currents of Resistance Literature in Ancient Iran

Farideh Davoudi moghaddam¹

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahed University, Tehran, Iran. Email: davoudy@shahed.ac.ir

---

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 9 July 2025

Received in revised form 4
October 2025

Accepted 10 October 2025

Published online 10 October
2025

Keywords:

Analysis of the currents of
resistance literature,
Ancient Iran,
Myth, Epic,
National identity.

ABSTRACT

Objective: The resistance current and the texts emerging from it in ancient Iran (in its various forms) constitute a multifaceted and deeply rooted phenomenon in the history and culture of this land. It is not merely a collection of scattered works; rather, it represents a coherent system of values, beliefs, and behavioral patterns reflected in various literary forms and profound narratives ranging from myth to epic and religious texts. This study aimed to identify the fundamental components of this current and the factors contributing to its formation by examining the role of myths, religious beliefs, socio-political structures, and foreign invasions in the development of pre-Islamic resistance literature. Furthermore, by analyzing the currents of resistance literature in ancient Iran, the study explored the roles of literary institutions, media, and socio-political conditions. The study sought to address the central question: How did the currents of resistance literature in pre-Islamic Iran take shape, and which social, cultural, and historical factors influenced this process?

Methods: This descriptive-analytical study was conducted using thematic content analysis based on library sources and documented texts from pre-Islamic Iran.

Results: The findings revealed how resistance literature functioned as a means of preserving national identity, safeguarding religious beliefs and moral values, fostering social cohesion, and resisting oppression and tyranny. Its themes and symbols served as a source of inspiration for subsequent generations in later historical periods.

Conclusions: Pre-Islamic resistance literature is not only a valuable literary and artistic heritage but also a testament to the dynamism and resilience of Iranian culture in the face of diverse challenges. By presenting heroic paradigms and role models, national symbols, and moral values, this body of literature contributed to the formation of Iranian identity and continued to inspire later generations in subsequent historical periods.

Cite this article: Davoudi moghaddam, Farideh. (2025). An Analysis of Literary Currents of Resistance Literature in Ancient Iran. *Journal of Resistance Literature*, 17 (33), 147-168. <http://doi.org/10.22103/jrl.2025.25537.3059>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22103/jrl.2025.25537.3059>

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

1- Introduction

Resistance literature in ancient Iran is not merely a collection of dispersed texts; rather, it constitutes a coherent constellation of values, beliefs, and behavioral patterns encompassing myth, epic, and religious texts. This study aimed to identify the principal components and formative factors of this literature, with particular emphasis on the role of myths, religious beliefs, socio-political structures, and foreign invasions. The central question is: How did the currents of resistance literature in pre-Islamic Iran take shape, and which social, cultural, and historical factors influenced this process?

Most existing studies on resistance literature pertain to post-Islamic periods; only limited research has analyzed the literary currents of this type of literature in ancient Iran. While specific works such as *Yadgar-e Zariran* (The Memorial of Zariran) have been examined, the absence of systematic studies on resistance literature in the pre-Islamic era remains conspicuous.

2- Method

The present descriptive-analytical study was conducted employing thematic content analysis. Data were primarily extracted and examined from library sources and documented texts concerning pre-Islamic Iran. In the first stage, through the comprehensive collection and study of written and documented works, including myths, epics, religious texts, and oral literature of ancient Iran, instances and motifs of resistance literature were identified. These texts were selected and analyzed according to the extent to which they reflect components of resistance, such as opposition to oppression, reinforcement of national identity, and promotion of moral and religious values.

To analyze the data, the researcher adopted the theoretical framework of resistance literature. In this framework, resistance literature is considered not only as a reflection of events but also as an active instrument for building and maintaining the semantic and identity-oriented system of ancient Iranian society. The study focused on analyzing the roles of myths and epic narratives, religious and social institutions, decisive historical events (such as wars and social transformations), and the mechanisms through which these values were transmitted and consolidated via oral literature, inscriptional texts, and political and religious documents.

Through an interdisciplinary analysis of historical, mythological, social, and aesthetic data, this study provided an in-depth exploration of the cultural and semantic context underlying the formation of the resistance literature movement. The validation of the findings was achieved through reference to authoritative historical, linguistic, and anthropological sources, as well as scholarly theories in the field. Data were comparatively and systematically analyzed from the perspective of the interaction among social, political, and cultural factors. This method enabled an

in-depth analysis of the interconnection among the elements and structures that shaped the currents of resistance literature in ancient Iran.

3- Results

Analysis of Literary Currents: Concepts and Components

The analysis of literary currents in contemporary Iranian literary, social, and intellectual research refers to the systematic study of thematic currents, semantic structures, social identity, and the role of founders and influential figures. The key components of this analysis include systemic structure, population, management, dynamism, and a shared semantic system.

The main factors in the formation of literary currents are as follows:

- Historical and social contexts (wars; political and cultural transformations)
- Cultural and philosophical influences (myths and religious beliefs)
- The role of media of transmission (oral discourse and narrative; visual representations)
- Aesthetic characteristics
- The role of writers and poets

The relationship between resistance literature and historical and social events

Literature is regarded as the mirror of each historical epoch. In ancient Iran, major historical events, such as the migration of the Aryans, the uprising of Cyrus, the battle with Alexander, and the wars of the Parthians and Sassanids, served as driving forces behind the formation of resistance literature. Resistance against invasions and efforts to preserve Iranian identity were reflected first in oral narratives and later in written form (such as the *Khodaynameh* and *Karnameh-ye Ardeshir-e Babakan*).

Fundamental components of resistance literature

- Iranian myths and the role of symbols

Myths function as the mediating link between beliefs, rituals, and the semantic system of ancient Iranians. The constant battle between good and evil (*Ahura Mazda* and *Ahriman*) constitutes the

central core of most myths; These myths are not only symbolic tools for expressing opposition to oppression and devotion to the homeland, but also develop models of resistance, heroism, and the defense of national identity.

-Religious beliefs and the role of Zoroastrianism

The religious literature of ancient Iran, influenced by Zoroastrianism and the myth of *Farrah Iazdi* (divine glory), articulates themes such as royal legitimacy, justice, the fight against evil, and the praise of good forces. The religious current functioned not only to reinforce religious identity but also to confront oppression and legitimize uprisings and protest movements. The epic *Yadgar-e Zariran* represents the most prominent example of religious-epic literature of this period, narrating the defense of both religious and national values.

-Reflection of class divisions and protest against oppression

Resistance literature in ancient Iran was shaped by the class structure of society (nobility and farmers) and by dissatisfaction with the ruling order. The story of *Kaveh Ahangar* (Kaveh the Blacksmith) exemplifies social resistance against tyranny and oppression. Movements such as the uprisings of *Mani* and *Mazdak* likewise emerged in a context of class conflict and corruption within the Zoroastrian clergy, reflecting the social and critical aspects of resistance literature.

-The Role of Literary Media and Narrative Institutions

In the ancient world, in the absence of modern media, oral narration was the primary means of transmitting epics and stories. The *Gosans* (minstrels) and storytellers played a crucial role in the perpetuation of resistance literature. State works such as Achaemenid inscriptions (albeit imbued with political overtones), alongside popular works such as oral heroic and mythological narratives, as well as surviving written remnants including the *Khodaynameh* and *Avesta*, demonstrate the connection between literary institutions and the development of resistance literature.

-The Epic Genre as the Center of Ancient Iranian Literature

Epic constituted the dominant literary genre in ancient Iran. It was grounded in the battles of heroes and kings, the defense of frontiers, resistance against enemies, and the dissemination of national and religious values and rituals. The connection between epic and myth, and its subsequent adaptation into historical narratives such as Ferdowsi's *Shahnameh*, attests to the continuity of the current of resistance in Persian literature.

-Religion, rituals, and the role of the religious society

Before the arrival of the Aryans, the Iranians adhered to ancient beliefs such as *Mithraism* and polytheism. With the consolidation of Zoroastrianism, the dualism of *Ahura* and *Deva* (good and evil) became institutionalized. Kings regarded themselves as representatives of *Ahura Mazda* on earth. Religious and philosophical movements rooted in the advocacy of justice and protest against oppression (such as *Mazdakism*) illustrate the cooperation of religion and society in the development of the discourse of resistance.

-A sample of religious epic: *Yadgar-e Zariran*

This narrative is the oldest Iranian religious-epic text, fundamentally centered on the defense of the *Mazdaist* faith against external threats. The account of the emergence of heroism in the family of *Goshtasp* exemplifies the interconnection between religion and epic in resistance literature: first loyalty to faith, and then combat in its defense, are vividly portrayed.

-Socio-political texts: reflections on governance and justice

Literary works and documents such as the *Treatise of the Reign of Ardeshir*, the *Book of the Deeds of Anushirvan*, royal letters and mirrors-for-princes literature (*Andarznameh*), and critical texts such as the *Assyrian Tree*, constitute examples of engagement with political issues, justice, critique of despotic governments, and recommendations for safeguarding the rights of the people, thus reinforcing the defining features of resistance literature

4- Conclusions

Resistance literature in ancient Iran emerged in response to external threats, internal inequalities, concerns about national identity, and religious beliefs. This literature was not a passive reaction, but a dynamic effort to construct meaning and defend value. Myth, religion, class structure, and local media played a significant role in the development of this tradition. This literary current laid the groundwork for national and moral identity, inspired future generations, and provided a foundation for the comparative study of resistance literature in subsequent historical periods.

جریان شناسی ادبیات پایداری در ایران باستان

فریده داوودی مقدم[✉]

۱. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	جریان پایداری و متون برآمده از این جریان در ایران باستان (در اشکال مختلف)، جریانی چندوجهی و ریشه‌دار در تاریخ و فرهنگ این سرزمین است که صرفاً مجموعه‌ای از آثار پراکنده نیست بلکه منظومه‌ای منسجم از ارزش‌ها، باورها و الگوهای رفتاری بوده که در قالب‌های گوناگون ادبی و روایت‌های ژرف از اسطوره تا حماسه و متون دینی، بازتاب یافته‌است. این پژوهش، با هدف بازشناسی مؤلفه‌های اساسی این جریان و عوامل مؤثر در شکل‌گیری آن، به بررسی نقش اسطوره‌ها، باورهای دینی، ساختار اجتماعی و سیاسی جامعه و تهاجمات خارجی در تکوین ادبیات پایداری پیش از اسلام می‌پردازد. همچنین از طریق تحلیل جریان‌شناسی ادبیات پایداری در دوره باستان، نقش نهادهای ادبی، رسانه‌ها و شرایط اجتماعی-سیاسی بررسی شده‌است. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش اساسی است که چگونه جریان‌های ادبیات پایداری قبل از اسلام در ایران شکل گرفته‌اند و چه مؤلفه‌های اجتماعی، فرهنگی و تاریخی در این فرآیند مؤثر بوده‌اند. روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی (تحلیل محتوای مضمونی) با اتکا به منابع کتابخانه‌ای و متون گزارش شده از ایران قبل از اسلام است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد چگونه ادبیات پایداری به‌عنوان ابزاری برای حفظ هویت ملی، پاسداشت اعتقادات دینی و باورهای اخلاقی، انسجام اجتماعی و مقاومت در برابر ظلم و استبداد عمل کرده و مضامین و نمادهای آن، الهام‌بخش نسل‌های بعدی در دوره‌های تاریخی بعد شده‌است. ادبیات پایداری پیش از اسلام، نه تنها میراثی ارزشمند از نظر ادبی و هنری است بلکه سندی بر پویایی و مقاومت فرهنگ ایرانی در برابر چالش‌های گوناگون است. این ادبیات، با ارائه الگوهای قهرمانی، نمادهای ملی و ارزش‌های اخلاقی، به شکل‌گیری هویت ایرانی کمک کرده و الهام‌بخش نسل‌های بعدی در دوره‌های تاریخی پسین شده‌است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۴/۱۸	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۷/۱۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۱۸	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۷/۱۸	
کلیدواژه‌ها: جریان‌شناسی ادبیات پایداری، ایران باستان، اسطوره، حماسه، هویت ملی.	

استناد: داوودی مقدم، فریده (۱۴۰۴). جریان شناسی ادبیات پایداری در ایران باستان. *ادبیات پایداری*، ۱۷ (۳۳)، ۱۶۸-۱۴۷.

<http://doi.org/10.22103/jrl.2025.25537.3059>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱- مقدمه

ادبیات پایداری که در تاریخ معاصر ایران جایگاهی برجسته یافته‌است، ریشه‌های استواری در گذشته‌های دور ایران باستان دارد. این نوع ادبیات که بر اساس مقاومت و ایستادگی در برابر ظلم و ستم شکل می‌گیرد، در دوره‌های مختلف تاریخی ایران از جمله پیش از اسلام، نقش مهمی در جلوگیری از تعرض دشمنان، پرورش روحیه رزمی و پهلوانی ایرانیان و حفظ هویت فرهنگی و ملی ایفا کرده‌است. با توجه به اهمیت این موضوع، این تحقیق به بررسی جریان‌های ادبیات پایداری قبل از اسلام در ایران می‌پردازد. سؤال اصلی تحقیق بر این اساس است که چگونه جریان‌های ادبیات پایداری قبل از اسلام در ایران شکل گرفته‌اند و چه مؤلفه‌های اجتماعی، فرهنگی و تاریخی در این فرایند مؤثر بوده‌اند؟ اهداف پژوهش عبارتند از: شناسایی عناصر فرهنگی، مذهبی و تاریخی که در شکل‌گیری ادبیات پایداری قبل از اسلام مؤثر بوده‌اند؛ بررسی آثار ادبی پیش از اسلام مانند «یادگار زریران»، متون اوستایی و دیگر متون به‌عنوان نمونه‌های ادبیات پایداری و ارزیابی تأثیر شرایط سیاسی و اجتماعی بر شکل‌گیری و گسترش ادبیات پایداری در دوره باستانی ایران. این تحقیق می‌تواند به درک عمیق‌تری از ریشه‌های ادبیات پایداری در ایران کمک کند و چگونگی تداوم این جریان ادبی در دوره‌های مختلف تاریخی را روشن کند. همچنین، با شناسایی مؤلفه‌های فرهنگی و تاریخی مؤثر در شکل‌گیری ادبیات پایداری، می‌توان به ترویج و تقویت این نوع ادبی در دوره‌های بعد کمک کرد.

چهارچوب نظری پژوهش، شامل تعاریف ادبیات پایداری به‌عنوان نوعی از ادبیات است که ترسیم‌کننده و روایت‌گر حرکت و ایستادگی در برابر ظلم و ستم و احیای هویت ملی است و برخی از مبانی فرهنگی، اجتماعی و دینی جامعه را بازنمایی می‌کند. همچنین شامل پرداختن به مباحثی درباره ریشه‌های تاریخی، نظریه‌های فرهنگی و اسطوره‌ای (تضاد بین نور و ظلمت، نبرد میان خیر و شر)، نقش دین و مذهب در شکل‌گیری ادبیات پایداری و بازتاب آن در آثار این دوره، شرایط سیاسی و اجتماعی، سبک و ساختار ادبی، رسانه‌های ادبی و تداوم تاریخی است که به ایجاد یک هویت فرهنگی و ملی کمک می‌کند. در نهایت، بررسی ظرفیت‌های ادبیات پایداری ایران باستان به‌عنوان الگویی برای ادبیات ادوار بعد و شکل‌گیری جریان‌های ادبی پسین در این حوزه، از جمله موارد برجسته چهارچوب نظری این پژوهش است.

۱-۱. پیشینه تحقیق

درباره ادبیات پایداری و مقاومت؛ کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌های بسیاری نوشته شده‌است که اغلب آن‌ها مربوط به ادوار تاریخی پس از اسلام و به‌ویژه از دوره مشروطه تا به امروز است. اگرچه ممکن است، پژوهش‌هایی درباره آثار شاخص ادبیات پایداری ایران باستان مانند یادگار زریران انجام شده باشد اما تا جایی که مجال جست‌وجو برای نگارنده بود، کتاب یا مقاله‌ای درحوزه جریان‌شناسی ادبیات پایداری پیش از اسلام یافت نشد. فقط پایان‌نامه‌ای با عنوان «اندیشه پایداری در نوشتارهای دوره میانه زبان‌های ایرانی» از فاطمه ابولی قاسم‌آبادی، به راهنمایی معصومه باقری حسن‌کیاده و مشاوره محمدصادق بصیری در سال ۱۳۹۳، در دانشگاه شهیدباهنر کرمان دفاع شده‌است که در خلاصه آن گفته شده‌است تاریخ و اساطیر ایرانی، صحنه نمایش نبردها و پایداری‌های مردم این سرزمین در برابر هجوم‌ها، ناراستی‌ها و ظلم و جور است که در طول تاریخ بر آنان رفته‌است؛ نوشته‌های دوره میانه، سراسر بیانگر وجود دوگانگی و مبارزه همه‌جانبه میان نیروهای خیر به رهبری اورمزد و سپاه شر به هدایت اهریمن است. بُندهش (آغاز آفرینش)، گُمزِش (دوره آمیختگی) و وزارِش (دوره جدادگی)، نمودهای این پایداری‌ها و ابزارهای مورد استفاده اورمزد و آفریدگان اورمزدی است. همچنین محمدرضا صرفی (۱۳۹۳)، در مقاله «گستره ادبیات پایداری» چاپ شده در نشریه ادبیات پایداری، در یک بند، به ادبیات ایران پیش از اسلام، اشارات مختصری داشته‌است.

۱-۲. روش پژوهش

روش تحقیق در این مقاله، مبتنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی و متکی به روش تحلیل محتوای مضمونی است و داده‌ها عمدتاً از منابع کتابخانه‌ای و متون گزارش شده دربارهٔ ایران پیش از اسلام استخراج و بررسی شده‌است؛ بدین ترتیب، در گام نخست، با جمع‌آوری و مطالعهٔ جامع آثار مکتوب و مستند از اسطوره‌ها، حماسه‌ها، متون مذهبی و ادبیات شفاهی ایران باستان، مصادیق و مضامین ادبیات پایداری شناسایی شده‌است. این متون براساس میزان انعکاس مؤلفه‌های پایداری مانند مقاومت در برابر ظلم، تقویت هویت ملی و ارزش‌های اخلاقی و مذهبی انتخاب و تحلیل شده‌است.

۲- بحث

در پژوهش حاضر، ضمن بررسی جریان‌شناسی و عوامل شاخص در شکل‌گیری یک جریان ادبی، ادبیات پایداری در ایران باستان بررسی و تحلیل گردیده‌است:

۲-۱. جریان‌شناسی و چگونگی شکل‌گیری جریان‌های ادبی

جریان‌شناسی از اصطلاحات جدیدی است که امروزه در عرصه‌های مختلف اندیشگانی، ادبی، اجتماعی و... مطرح شده‌است و بسیاری از اندیشمندان، سعی بر تعریف و تحدید مرزها و مفاهیم جریان داشته‌اند؛ در فرهنگ دهخدا، واژهٔ جریان، اینگونه معنا شده‌است: جاری شدن، رفتن، روان شدن، سیلان - چنانکه آب و خون و اشک - به حرکت درآمدن، به تموج درآمدن، جریان القایی و جریان الکتریکی (دهخدا، ۱۳۷۷: ۷۶۷۳-۷۶۷۴)؛ در فرهنگ سخن، جریان به معنای حرکت، روند و سیر چیزی، امری یا موضوعی در مسیر، آمده‌است (انوری، ۱۳۹۳: ۳۷۹) اما در فرهنگ‌های رایج زبان فارسی، توضیحی دربارهٔ جریان‌شناسی وجود ندارد و برخی از پژوهشگران عرصهٔ ادب فارسی، این اصطلاح را بیشتر در مورد جریان‌شناسی ادبیات معاصر (شعر و نثر) به کار گرفته‌اند (ر.ک. جریان‌شناسی شعر معاصر از یوسف عالی عباس‌آباد؛ قدرت‌الله طاهری و مقالاتی در این حوزه). بسیاری از محققان بر نوظهور بودن این اصطلاح تأکید کرده‌اند و آن را برآمده از دهه‌های اخیر دانسته‌اند: «مفهوم (جریان‌شناسی) و (جریان)،

از مفاهیم جدید و پرتکرار در فضای فکری و سیاسی دهه‌های اخیر پس از انقلاب اسلامی است؛ امروزه فرهنگ، سیاست، جریان و جریان‌شناسی، برای اندیشمندان عرصه‌های فکر و واژه‌هایی غریب نیست. این مفهوم با قیدها و پسوندهای مختلف (فکری)، (فرهنگی)، (سیاسی) و برخی قیود خاص تر رواج یافته‌است. معرفت برآمده از جریان‌شناسی، ادبیاتی پرجاذبه و پرنفوذ دارد و منجر شده - است که توسعهٔ ادبیات جریان‌شناسی با سرعت بالایی ادامه پیدا کند اما چالش اصلی اینجاست که نوپدید بودن این مباحث در جامعهٔ امروز ایران و کثرت مدعیان این حوزه و عدم تنقیح مبانی، منطق و روش این مباحث، سوء تفاهم‌ها، تشنّت آرا و درهم‌ریختگی معرفتی را به دنبال داشته‌است و مخاطبان را دچار سردرگمی و تحیر کرده‌است» (ابراهیم‌پور، ۱۳۹۸: ۱۳۳-۱۳۴).

مؤلفه‌های مهم در تعریف جریان‌شناسی، عبارتند از: «۱. ساختار سیستمی؛ ۲. هویت اجتماعی؛ ۳. نظام مشترک معنایی؛ ۴. پویایی؛ ۵. جمعیت؛ ۶. مدیریت و رهبری؛ ۷. اثرگذاری. این ارکان، با یکدیگر در ارتباطند و جریان را به صورت یک سیستم شکل‌می‌دهند که از میان این ارکان، نظام مشترک معنایی، رکن محوری جریان است. با توجه به سیستمی‌انگاری هویت جریان، جریان‌شناسی عبارت است از شناخت این سیستم؛ شناخت این سیستم نیز بر فهم تک‌تک اجزا و ارکان آن و همچنین فهم ارتباط دوسویه میان اجزا و ارکان آن، متوقف است» (همان: ۱۳۶). در تعریف دیگری گفته شده‌است: «جریان، عبارت است از تشکّل، جمعیت و گروه اجتماعی معینی که علاوه بر مبانی فکری، از نوعی رفتار ویژهٔ اجتماعی برخوردار است. جریان، دارای سه ویژگی و شاخصهٔ اساسی است که عبارتند از: اجتماعی بودن و برخورداری از نوعی رفتار ویژهٔ اجتماعی، دارا بودن تشکّل و جمعیت، برخورداری از اندیشهٔ

مشخص و رفتار معین مرتبط با آن؛ از این رو به اندیشهٔ منسجم و نظام‌مند یک شخصیت علمی که به صورت تشکّل اجتماعی در نیامده‌است، جریان گفته نمی‌شود. بر این اساس، جریان‌شناسی عبارت از موارد زیر خواهد بود: شناخت منظومه و گفتمان، چگونگی شکل‌گیری، معرفی مؤسّسان و چهره‌های علمی و تأثیرگذار در گروه‌های فکری، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی» (خسرو پناه، ۱۳۸۸: ۹-۱۰).

جریان‌های ادبی معمولاً بر اساس شباهت‌های فلسفی، موضوعی یا زیبایی‌شناختی میان آثار نویسندگان یک دوره یا منطقه شکل می‌گیرند. این شباهت‌ها ممکن است شامل: سبک نگارش، مضمون‌ها، ارزش‌های فرهنگی یا حتی واکنش به شرایط اجتماعی، تاریخی و سیاسی خاص باشند.

عوامل شاخص در شکل‌گیری یک جریان ادبی می‌تواند شامل موارد زیر باشد:

۲-۱-۱. زمینهٔ تاریخی و اجتماعی

هر جریان ادبی به شدت تحت تأثیر شرایط تاریخی و اجتماعی زمان خود است؛ برای مثال: جنگ‌ها، تحولات سیاسی، تغییرات فرهنگی یا ظهور ایدئولوژی‌های جدید می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری یک جریان باشد.

۲-۱-۲. تأثیرات فرهنگی و فلسفی

جریان‌های ادبی، اغلب بازتاب‌دهندهٔ دیدگاه‌های بنیادین شناختی، فلسفی یا مذهبی غالب در دورهٔ خود هستند چنانکه در ایران باستان، اسطوره‌های مربوط به آفرینش، نبرد خیر و شر و باورهای زرتشتی نقش مهمی در شکل‌گیری ادبیات حماسی و پهلوانی این سرزمین داشتند.

۲-۱-۳. رسانه‌ها و ابزارهای انتقال

رسانه‌ها ابزارهایی هستند که از طریق آن‌ها اطلاعات، ایده‌ها، افکار و پیام‌ها از فرستنده به گیرنده انتقال می‌یابند. در حقیقت رسانه‌ها به‌عنوان واسطه‌ای عمل می‌کنند که به افراد و سازمان‌ها امکان می‌دهند پیام‌های خود را به دیگران منتقل کنند. با پیشرفت تمدن و اختراع ابزارهای جدید، رسانه‌ها نیز گسترش یافتند و تحولاتی بنیادین را تجربه کردند. از زمان اختراع دستگاه چاپ توسط گوتنبرگ در قرن ۱۵ میلادی، تا عصر دیجیتال کنونی، رسانه‌ها نقش مؤثری در جوامع ایفا کرده‌اند و همواره بخشی از توسعه و پیشرفت فرهنگی، اقتصادی و سیاسی جامعه بشری بوده‌اند. در دوران باستان، رسانه‌ها به اشکال ابتدایی همچون گفتارها، خوانش‌های شفاهی، روایت‌خوانی و نمایش‌های بصری محدود می‌شدند و انسان‌ها از طریق نقاشی روی دیوارها، قصه‌گویی شفاهی و دیگر شیوه‌های ساده، اطلاعات را به اشتراک می‌گذاشتند. در ایران باستان، روایت‌های شفاهی نقش مهمی در گسترش داستان‌های پهلوانی و غنایی داشت به طوری که گوسانان، خنیاگران، نقالان و داستان‌سرایان با روایت داستان‌های قهرمانی نقش مهمی در حفظ و انتقال این آثار ایفا کردند.

۲-۱-۴. ویژگی‌های زیبایی‌شناختی مشترک

هر جریان ادبی، دارای ویژگی‌هایی است که آن را از دیگر جریان‌ها متمایز می‌کند. این ویژگی‌ها ممکن است شامل ساختارهای خاص، پارامترهای موسیقایی ویژه، استفاده از صور خیال یا ساختارهای روایی ویژه باشند.

۲-۱-۵. نقش نویسندگان و شاعران

برخی از جریان‌ها توسط گروهی از نویسندگان یا شاعرانی که دیدگاه‌ها و سبک‌های مشابه دارند؛ یا در روزگار خود موجب هنجارشکنی‌های برجسته و قابل توجه می‌شوند، ایجاد می‌گردد.

۲-۲. پیوند جریان‌شناسی ادبی با وقایع تاریخی و شرایط اجتماعی

ادبیات، همواره به‌عنوان آینه‌ای از واقعیت‌های اجتماعی و تاریخی عمل کرده‌است. هر جریان ادبی، محصول مستقیم یا غیرمستقیم شرایط خاص زمانی و مکانی است که نویسندگان در آن زندگی می‌کنند. این رابطهٔ دوسویه نه تنها در بازتاب وقایع تاریخی بلکه در شکل‌گیری نگرش‌های اجتماعی و رقم‌خوردن تحولات آینده نیز همواره مؤثر بوده‌است.

با نگاهی گذرا به فهرست کتاب *تاریخ ایران قبل از اسلام*، تألیف حسن پیرنیا (مشیرالدوله) و دیگر منابع معتبر تاریخی ایران باستان، می‌توان دریافت که بخش عمده‌ای از گزارش‌های تاریخی و اجتماعی که در بردارنده هویت یافتن و مستقرشدن در قلمرو جغرافیایی و تاریخی است، در حوزه موضوعات ادبیات پایداری جای می‌گیرد. آنچه در پژوهش‌های جریان‌شناسانه، بسیار مهم است؛ شناسایی، بازگویی و تحلیل این وقایع و بازنمایی پیوند آن‌ها با ادبیات شفاهی و کتبی به معنای عام آن است. امری که در فرصت محدود این پژوهش میسر نمی‌شود. این وقایع که فقط به‌طور مختصر می‌توان به آن اشاره کرد؛ شامل موارد زیر است: جای‌گیری آریایی‌ها در فلات ایران و مقابله با بومیان آن منطقه و همسایگانی که وجود این مردم را در این سرزمین برنمی‌تابیدند؛ تشکیل حکومت و نبردهایی که در این حوزه شکل گرفت، مانند قیام کوروش بزرگ علیه ایختوویگو، پادشاه ماد (پیرنیا، ۱۳۸۸: ۸۳)؛ واقعه بردیای دروغین (همان: ۹۳)؛ لشکرکشی‌های داریوش برای گسترش قلمرو و حفظ اقتدار ملی؛ جنگ با یونانیان و مقابله با تهاجم اسکندر به ایران (همان: ۱۰۶-۱۳۲) و نبردهای پارتیان با یونانیان و استقرار حکومت اشکانیان، نبردهای سنگین اشک چهاردهم (فرهاد چهارم) با رومیان و جنگ‌های فراوان ساسانیان با بیگانگان (بیزانس، لازیکا، هیاطله، دست‌نشانگان یمن، ترک‌ها و...) (ر.ک. پیرنیا، ۲۰۳-۲۵۱).

با بیان بسیار مختصر و اشاره‌وار به بخشی از تاریخ ایران باستان در جملات فوق و همچنین با مراجعه به متون متعدد تاریخی که توسط مورخان ایرانی، یونانی و در دوره‌های بعد به وسیله محققان غربی نوشته شده‌است، می‌توان به‌آسانی دریافت که جریان پایداری در اشکال گوناگون، وجه برجسته و جدایی‌ناپذیر تاریخ پرفراز و نشیب ایران زمین بوده‌است. بنابراین می‌توان به صراحت ادعا کرد ادبیات پایداری در ایران پیش از اسلام، ریشه در بستر تاریخی، ساختارهای اجتماعی و باورهای مذهبی و اخلاقی آن دوران دارد که به همین دلایل در محورهای گوناگون می‌تواند واکاوی و بررسی شود.

نخستین جریانات پایداری و منابع ادبی در این دوران، براساس تهاجمات خارجی و مقاومت ملی شکل می‌گیرد که با مؤلفه‌های شاخص ادبیات پایداری پیوند نزدیکی دارد. حفظ سرزمین و دفاع در مقابل تهاجم دشمنان (چون حمله اسکندر مقدونی و اشغال ایران)، زمینه‌ساز خلق روایت‌های دلیری و پهلوانی می‌شود که سینه‌به‌سینه جریان می‌یابد و در آن‌ها پایداری در برابر بیگانگان با مفاهیم میهن‌پرستی و حفظ هویت ایرانی آمیخته‌است. این روایت‌ها ابتدا به صورت شفاهی و در قالب (خدایان‌نامه‌ها) منتقل می‌شدند و بعدها در متونی مانند (کارنامه اردشیر بابکان) مکتوب شدند. حتی در متون اوستایی مانند (یشت‌ها)، ایزدانو آناهیتا به‌عنوان حامی جنگاوران در نبرد با دشمنان تجلیل می‌شود که نشانگر پیوند اسطوره و جریان خاص پایداری است.

دومین مؤلفه، باورهای دینی و مذهبی است. مفهوم نبرد همیشگی اهورامزدا و اهریمن در گات‌ها، الگویی برای ادبیات پایداری فراهم کرده است؛ این دوگانگی در دیگر داستان‌های ملی مانند «جمشید و ضحاک» تجسم می‌یابد. باور به «فره ایزدی» که مشروعیت حکومت را منوط به تأیید یزدان و برقراری عدالت می‌دانست، نمونه‌ای مهم در کارکرد باورهای دینی در جریان‌های پایداری متون باستانی است. افزون بر این، یکی از بارزترین حماسه‌های مذهبی در ایران پیش از اسلام، یادگار زبیران، بر پایه دفاع از ارزش‌های دینی شکل می‌گیرد که در ادامه به هریک از این موارد، مفصل‌تر پرداخته خواهد شد.

به نظر می‌رسد، یکی از جریانات مهم که در دوره متأخرتر ایران باستان به‌وقوع پیوست و منجر به قیام‌هایی چون مانی و مزدک و نارضایتی مردم از حکومت شد؛ مناسبات طبقاتی جامعه بود. براساس منابع تاریخی، جامعه ساسانی به دو طبقه اشراف زمین‌دار و کشاورزان تقسیم می‌شد. این شکاف اجتماعی در ادبیات حماسی نیز بازتاب یافته‌است؛ برای نمونه، داستان (کاوه آهنگر) که نماد قیام مردم ستم‌دیده علیه ضحاک است، بازتابی از تنش‌های طبقاتی و ستمگری طبقه برتر است؛ و یا از دیگر آفت‌های این دوره، انحراف موبدان زرتشتی از آموزه‌های اصیل این آیین بود که منجر به نارضایتی مردم از عملکرد این گروه بود.

۲-۳. جریان‌های ادبی حماسی و قهرمانی (پایداری) ایران باستان و عوامل شکل‌گیری آن‌ها

در این بخش، جریان‌های ادبی حماسی و قهرمانی (پایداری) ایران باستان و عوامل شکل‌گیری آن‌ها، بررسی و تحلیل می‌شوند:

۲-۳-۱. نقش نهادهای ادبی و رسانه‌ها: سنت نقل‌روایی و شفاهی

در ابتدای این بخش، تأکید بر این نکته ضروری است که آنچه به عنوان آثار ادبی یا نهادهای ادبی یاد می‌شود، لزوماً به معنای ادبیات به تعبیر و اصطلاح امروزی آن نیست و بیشتر مبتنی بر اسناد دولتی، سیاسی و اقتصادی نوشته شده برکتیبه‌ها و...؛ علاوه بر آن، داستان‌ها و روایت‌های شفاهی اسطوره‌ای، حماسی و افسانه‌آمیزی است که قرن‌ها در میان مردم جاری بوده است. برخی پژوهشگران معتقدند: «در ایران پیش از اسلام، سنت به کتابت در آوردن آثار دینی و ادبی معمول نبوده است» (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۳) و نقل شفاهی داستان‌ها و اسطوره‌ها قبل از ثبت مکتوب، نقش مهمی در شکل‌گیری ادبیات حماسی داشت. با توضیحات فوق و بنابر شواهد موجود می‌توان گفت، در ایران باستان، نهادهای ادبی به دو دسته دولتی و مردمی تقسیم می‌شدند که هر یک نقش خاصی در تولید و انتقال آثار ادبی ایفا می‌کرد؛ نهادهای دولتی، بیشتر به تولید آثار رسمی و سیاسی می‌پرداختند. مانند کتیبه‌های هخامنشیان که موضوعات سیاسی، مذهبی و مشروعیت پادشاهی را به زبان فارسی باستان و خط میخی بیان می‌کردند و یا سکه‌ها و الواح که حاوی اطلاعات حکومتی و ادعاهای سیاسی حاکمان بود و همچنین تاریخ‌نگاری رسمی که مورخان یونانی -مانند دینون، گزنفون و هرودت- بخش‌هایی از داستان‌های شفاهی ایرانی را ثبت کردند به‌طور غیرمستقیم به نهادهای دولتی مرتبط بودند.

گروه دوم، نهادهای مردمی و دینی بودند؛ این نهادها بر انتقال سینه‌به‌سینه و حفظ سنت‌های شفاهی تمرکز داشتند و روایات شفاهی رایج، شامل داستان‌های حماسی، افسانه‌ها و باورهای ملی چون داستان آرش کمانگیر، جمشید، رستم و... را می‌خواندند. علاوه بر روایت‌های قهرمانی و پهلوانی، آثار دینی نیز به صورت شفاهی خوانده و تعلیم می‌شد؛ برای نمونه، کتاب *اوستا* پس از سده‌ها انتقال شفاهی و سینه‌به‌سینه، سرانجام در دوره ساسانیان نوشته شد ولی پس از کتابت، توجه کمتری به آن شد تا آنجا که موبدان برای اجرای مراسم دینی، آن را از حفظ می‌خواندند.

از جمله نهادهای ادبی مردمی که در حکم رسانه‌ای قدرتمند عمل می‌کردند؛ قصه‌گویان و نقالانی بودند که روایت‌های حماسی را نقل می‌کردند و گروهی از آنان، گوسان نام داشتند. گوسان‌ها هنرمندانی بودند که در کوی و برزن، با زبان شعر و موسیقی داستان‌ها را نقل می‌کردند؛ گوسان‌ها با ترکیب موسیقی و روایت شفاهی، نقشی محوری در حفظ و نقل داستان‌های پارتی ایفا کردند. آنها نه تنها حافظان حافظه ملی ایران باستان بودند؛ بلکه با انتقال ارزش‌های پهلوانی و حماسی، به تداوم هویت فرهنگی ایران در دوره‌های بعد نیز کمک کردند. این سنت که از طریق نقالی و پرده‌خوانی تا سده‌های بعد ادامه یافت، گواهی بر اهمیت نقش گوسان‌ها در شکل‌گیری جریان‌های ادبیات پایداری در ایران باستان است. «در قطعه‌ای از آثار مانوی پارتی می‌خوانیم همچون گوسانی که هنر شهریاران و کی‌های پیشین را بیان می‌کند. از این گفته چنین برمی‌آید که گوسان‌ها حافظ داستان‌های حماسی ایران بوده‌اند و آن‌ها را به ساسانیان منتقل کرده‌اند. همین داستان‌ها بعدها بخشی از منابع خدای‌نامه پهلوی را تشکیل داده و نهایتاً در شاهنامه منعکس شده‌اند» (تفضلی، ۱۳۷۶: ۷۶). درباره نقش گوسان‌ها در منابع خارجی نیز توضیحاتی داده شده است که نشان‌دهنده نقش مؤثر آنان در انتقال حماسه‌های ایرانیان بوده است (برای نمونه: بویس، سنت خنیاگری ایرانی، ۱۳۸۹: صص ۲۴-۴۵). سنت گوسان‌ها در پرداختن به داستان‌های حماسی، سنتی غنی بوده است؛ به‌ویژه راویان خراسان که هم از امکانات متنوع فرهنگی و هم از آزادی‌های دینی دوران کوشانی و اشکانی در شرق برخوردار بودند (قریب، ۱۳۸۶: ۱۷۹).

«استرابو نقل می‌کند که معلمان فرزندان پارسی، عادت داشتند تعلیمات خود را با افسانه‌هایی که مضمون آن‌ها شرح اعمال خدایان و مردان بزرگ بود بیامیزند. احتمالاً در دوره هخامنشیان، علاوه بر اسناد بایگانی دولتی، مجموعه‌ای از روایات حماسی همانند خدای‌نامه پهلوی یا شاهنامه، احتمالاً به صورت شفاهی و با گونه‌های مختلف وجود داشته است که نویسندگان یونانی از آن‌ها استفاده کرده‌اند. روایات مربوط به کوروش که هرودت آن‌ها را نقل کرده است -مانند این داستان که این شاه را در کودکی، سگی

پرورده بود- احتمالاً متعلق به این حلقه روایات بوده است. همچنین شباهت‌هایی میان جزئیات بعضی داستان‌های مربوط به کودکی کوروش با داستان‌های دیگر ایرانی دیده می‌شود. داستان خوابی که حاکی از برافتادن سلسله‌ای و روی کارآمدن سلسله دیگر است؛ داستان ضحاک، افراسیاب، اردشیر، دستور کشتن کودک نوزاد که به اجرا در نمی‌آید (داستان کیخسرو)، سر راه یا بر آب نهادن کودک، داستان کیقباد دارا، پرورش کودک در میان شبانان یا مردمانی از این قبیل مانند داستان فریدون، کیخسرو، دارا، اردشیر. دایگی کودک توسط یک حیوان (داستان فریدون، زال) و ظهور آثار بزرگی و هوشمندی کودک در هنگام بازی و ورزش مانند داستان کیخسرو، اردشیر و شاپور. همچنین داستان‌های بردیا در روایات یونانی افسانه‌وار حکایت شده است. داستان حیلۀ فداکارانۀ زویروس نیز از روایات حماسی هخامنشیان بوده است» (تفضلی، ۱۳۷۶: ۳۰-۳۱).

این پیوندها نشان می‌دهد ادبیات پایداری در ایران باستان، محصول تعامل سه‌گانه «ساختار طبقاتی»، «تهدیدات خارجی» و «چهارچوب‌های دینی» بوده است. این رابطه به‌گونه‌ای شکل گرفت که هر رویداد تاریخی بزرگ (مانند حمله بیگانگان) بلافاصله در قالب روایت‌های اساطیری بازسازی می‌شد تا هم کارکرد آموزشی داشته باشد و هم به ابزاری برای انسجام اجتماعی تبدیل شود.

۲-۳-۲. نقش کتیبه‌ها در جریان ادبیات پایداری

گفته شد که کتیبه‌ها از جمله آثار باقی‌مانده از سوی نهادهای دولتی در ایران باستان هستند. «کتیبه‌های فارسی باستان به خط میخی، از نظر تاریخی و زبان‌شناسی، اسناد بسیار پرارزشی به‌شمار می‌روند ولی از جهت ادبی، اهمیت اندکی دارند. در این کتیبه‌ها جملات، غالباً کوتاه، موجز و ساده‌اند و در قسمت‌های مختلف همان کتیبه یا کتیبه‌های دیگر تکرار می‌شوند و کتیبه‌های پس از داریوش غالباً استنساخ‌گونه یا ترکیبی از کتیبه‌های این پادشاه است. کتیبه‌های فارسی باستان طبعاً از تخیلات ادبی و صور خیال عاری است. کتیبه‌های داریوش، قدیم‌ترین اسناد مکتوب ایرانی است که در زمان تألیف نوشته شده است. این کتیبه‌ها به جز برخی کتیبه‌های کوتاهی که در بعضی ساختمان‌ها به‌عنوان یادبود بنا، نگاشته شده؛ از نظر ساختمان و محتوا دارای سبک خاصی است. نخست مقدمه‌ای آمده است، پس از آن موضوع اصلی کتیبه و سپس خاتمه» (همان: ۲۹). با اینکه بسیاری از محققان، وجه ادبی برای کتیبه‌ها قائل نیستند، برخی نیز از ادبی بودن آن‌ها یاد کرده‌اند چنانکه گفته شده است: «به نظر می‌رسد، بخش‌هایی از کتیبه‌های فارسی باستان، منظوم بوده است» (ابوالقاسمی، ۱۳۷۳: ۵۱).

در ذکر کتیبه‌ها آنچه از منظر جریان‌سازی در حوزه ادبیات پایداری، مهم است ناظر به بعد سیاسی و شیوۀ حکمرانی فرمانروایان و رهبران جامعه است که در موضوع قیام‌های مردمی علیه استبداد داخلی از شاخصه‌های اصلی ادبیات پایداری است. در این کتیبه‌ها، گاه اصول اساسی حکمرانی و گاه وقایع مهم تاریخی در حفظ و صیانت از هویت و استقلال کشور حک می‌شد و گاهی اعتقادات و باورهای دینی به صراحت ذکر می‌گردید چنانکه «داریوش در مقدمه قدیم‌ترین کتیبه خود یعنی بیستون، نخست به معرفی خود می‌پردازد. در بعضی کتیبه‌های دیگر نظیر همین مقدمه دیده می‌شود اما در برخی دیگر مانند دو کتیبه نقش رستم، مقدمه با ستایش اهورامزدا آغاز می‌شود. خاتمه کتیبه‌ها غالباً در ستایش اهورامزدا و به همراه این درخواست است که داریوش را حمایت کند. در چهار کتیبه بیستون، تخت جمشید، شوش و نقش‌رستم، متن اصلی با برشماری کشورهای شاهنشاهی که فرمانبردار داریوش بوده‌اند، آغاز می‌شود. در کتیبه بیستون پس از شمارش کشورها داریوش به ذکر وقایعی که در آغاز دوره سلطنت وی اتفاق افتاده است می‌پردازد و از بردیای غاصب و شورش‌هایی که در نواحی گوناگون اتفاق افتاده و عاملان آن‌ها یاد می‌کند و سپس از خوانندگان می‌خواهد که آنچه وی کرده است، برای همه آشکار کنند و کتیبه او را محفوظ دارند. در پایان، شش همکار خود را نام می‌برد که در غلبه بر بردیای غاصب، او را یاری کرده‌اند و از شاهان آینده می‌خواهد که آنان و خانواده‌شان را حمایت کنند. در کتیبه تخت جمشید از کشور پارس که دارای اسبان نیک و مردان نیک است، یاد می‌کند و در کتیبه سوئر، بحث از فتح مصر است و کندن ترعه‌ای که نیل را به دریای احمر می‌پیوندد (تفضلی، ۱۳۷۶: ۲۹-۳۰).

۲-۴. نقش اسطوره‌های ایرانی در شکل‌گیری ادبیات پایداری پیش از اسلام

نقش اسطوره‌ها در پردازش و روایت آرمان‌ها، ترس‌ها و ابعاد قابل توجهی از زندگی پیشینیان، امری غیرقابل انکار است و بسیاری از پژوهشگران در گزارش‌های مردم‌شناسانه از آن‌ها فراوان سخن گفته‌اند چنانکه بهار گفته است: «اساطیر، برای انسان عصر اساطیری به مثابه پلی است میان وی و پدیده‌های جهان پیرامونش که از طریق ذهنی، پیوند او را با جهان برقراری سازد و به صورت بنیادی عقیدتی در پیوند با آیین‌ها، رفتارها، اخلاقیات و مقررات نظام سنتی اجتماعی و خانوادگی، انعکاس خارجی و عینی می‌یابد» (بهار، ۱۳۸۷: ۳۷۲).

یکی دیگر از اسطوره‌شناسان ایران بر نقش روشن‌گرانه اسطوره‌ها در ابعاد اجتماعی و فرهنگی آن‌ها می‌گوید: «فایده دانش اساطیر در شناسایی تاریخ تمدن، روشن‌ساختن گوشه‌های تاریک ساخت‌های اجتماعی کهن و پی‌بردن به طرز تفکر و اعتقادات مردم باستان است. دانش اساطیر می‌تواند بسیاری از نهادهای ابتدایی ادوار کهن تمدن بشری و ارتباطات اقوام را با یکدیگر، مشخص سازد و به بخش مبهم باستان‌شناسی روشنی بخشد» (آموزگار، ۱۳۷۴: ۴).

بخشی از این روایت‌های اسطوره‌ای که در دوره‌های پسین‌تر به نمادها و بن‌مایه‌های برجسته تبدیل می‌شود، روایت‌هایی است که به‌طور مستقیم به جریان پایداری و ادبیات این حوزه مربوط می‌شود زیرا اسطوره‌های ایرانی براساس نبرد میان خیر و شر شکل می‌گیرند. این بن‌مایه بنیادین به‌عنوان زمینه‌ای برای مبارزه با نیروهای اهریمنی عمل می‌کنند و به ایجاد حس مقاومت در برابر ظلم یاری می‌رسانند. روایت‌ها و اشکال نمادین آن‌ها با مضامین حماسی و قهرمانی، ادبیات پایداری را به سمت روایت‌های معناآفرین سوق می‌دهند که به بیان داستان‌های پهلوانی و ایستادگی در برابر ستم می‌پردازند و با ترویج و گسترش ارزش‌های پایداری و پایمردی در برابر بیدادگری، به ایجاد یک فرهنگ سیاسی مقاومت‌گرا کمک می‌کنند، جریانی که در ادبیات پایداری منعکس می‌شود.

با تأمل در تعاریفی که صاحب‌نظران عرصه ادبیات پایداری از این‌گونه داشته‌اند، به‌راستی می‌توان دریافت که برآیند بسیاری از حقایق اسطوره‌ای - نه لزوماً مصادیق داستانی و افسانه‌پردازانه آن‌ها - را می‌توان در شمار ویژگی‌های ادب پایداری گنجانده. ویژگی‌هایی از قبیل «ستم‌ستیزی، میهن‌دوستی، تحریض به مقاومت، صلح‌جویی و مهرورزی، تقدیس آزادی و آزادگی، تکریم انقلابیون تاریخ، تطبیق تاریخ (تلمیح و تلویح به گذشته و همانندسازی و یادکرد گذشته)» (کافی، ۱۳۸۸: ۳۸۹-۴۰۴).

پایداری انسان عصر اسطوره برای صیانت از سرزمین و قلمرو زندگی خویش و دفع دشمنان و چالش‌هایی که با آن پیوند می‌یابد نیز از همین جمله است. محقق دیگری از این بُعد در تعریف ادبیات پایداری بهره گرفته و آورده است: «ادبیات پایداری؛ پایداری انسان در برابر همه عناصر زیر را شامل می‌شود: طبیعت و مظاهر آن، حکومت‌های بیگانه و غاصب، اندیشه‌ها و باورها، خود (خواست‌ها، آرزوها، کشش‌ها و کشمکش‌ها)» (سنگری، ۱۳۸۹: ۱۷).

بیان شد که تضاد خیر و شر و نبرد همیشگی آن دو، از اساسی‌ترین بن‌مایه‌های اسطوره‌های ایرانی است. بخش ششم کتاب بندهش درباره دشمنی دو مینو یعنی اهریمن و هرمزد است و در آن، تمام دوگانه‌های متضاد هستی، بنابر تفکر رایج باستان، فهرست شده‌اند، چنانکه دروغ ضد راستی، کین ضد آشتی، درد ضد رامش، زمستان ضد تابستان، پلیدی ضد پاکی، پیری ضد جوانی، و... بر هر یک از قطب‌ها و خصلت‌های نیک و بد، فرشته‌ای یا اهریمنی موکل است که رویاروی یکدیگر مبارزه می‌کنند. در نخستین اسطوره‌ها بیشتر به تقابل و تضاد میان عناصر طبیعت و جدال میان آن‌ها پرداخته شده است و «محور اسطوره‌های هند و ایرانیان غالباً ستیزه‌هایی است که در طبیعت دیده می‌شود یا طبیعت آن‌ها را منعکس می‌کند. خشکسالی و باران، رعد و برق و گرمای خورشید، همه در نظر ایرانیان قدیم بازتابی از برخوردهای کیهانی بوده است» (ر.ک. هینلز، ۱۳۸۸: ۶۳-۶۴).

بنابراین باید گفت، از آنجاکه انسان عصر اساطیر برای مقابله با وقایع دشوار و موانع اجتناب‌ناپذیر حیات خویش، کوشش فراوانی می‌کرده، هنر و ادبیات را برای ترسیم این تلاش‌ها و تصویرکردن آن‌ها برای آرامش خویش و عبرت‌آموزی دیگران خلق می‌کرده است که این تعبیر شاید به مفهوم فلسفی ادبیات پایداری نزدیک می‌شود.

«در لایه نخست از مفهوم ادب و هنر پایداری(نه) به واقعیت موجود گفته می‌شود و مقصود از واقعیت موجود، طبیعت و دنیایی است که هنرمند را احاطه کرده و به دلایل متعدد، مطلوب او نیست و نسبت به آن اعتراض دارد. در لایه دیگر از این مفهوم،(نه) به هر نوع انحراف، بی‌عدالتی و آلودگی- اعم از اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، دینی و...- گفته می‌شود که هنرمند در پیرامون خویش مشاهده می‌کند و آن را بر نمی‌تابد و بالاخره در سطح سوم از مفهوم ادب مقاومت، اعتراض به استبداد داخلی یا تجاوز خارجی صورت می‌گیرد» (چهرقانی برچلوبی، ۱۳۸۳: ۲۵).

بنابراین، ما باید در لایه‌های نخستین آفرینش ادبیات پایداری به نمادهای این حوزه توجه بیشتری داشته باشیم تا از رهاورد واکاوی ژرف‌اندیشانه این نمادها، بتوانیم خلاقیت بیشتری در تحدید یا گسترش تعاریف این عرصه و جریان‌های آن داشته باشیم. در بندهش، ستیز میان تیشتر و اپوش در آغاز آفرینش و در مبارزه میان اهریمن و هرمزد گزارش شده است. ولی در بخشی از یشت‌ها که به تیریش یا تیشتریش، معروف است این نبرد میان فرشته باران و دیو خشکسالی همیشگی و دائمی است. «تجلی موفقیت اولیه اهریمن در هزاره دوم زرتشتی که با هرمزد در جنگ است و روان آفریدگان نیک را می‌آزارد، را می‌توان در اسطوره تیشتر، خدای باران و باروری، در جدال با خدای خشکی دید: او در این جدال، بار اول مغلوب اپوش دیو می‌شود و بار دوم، او را شکست می‌دهد» (رضی، ۱۳۸۲: ۱۶۰).

در اوستا تیشتر، ستاره باران و بزرگ‌ترین و مهم‌ترین ستارگان است. اپوش (اپوش) دیو خشکی و از بین برنده آب است. رویارویی و تقابل آن‌ها سه بار انجام می‌شود و عاقبت، با خواست اهورامزدا، تیشتر پیروزمی‌شود. (ر.ک. پورداوود، ۱۳۵۶، یشت‌ها: ۳۳۶-۳۷۱؛ اوشیدری، ۱۳۸۳: ذیل آپوش).

روایت‌های اساطیری این نبردها، ضمن اینکه بیانگر نیاز بنیادی انسان ایرانی به آب و باران، برای ادامه حیات بوده است، در دوره‌های بعد برای بیان نمادین مبارزه انسان با بدی‌ها و بیدادگری‌ها به کار گرفته می‌شد؛ چنانکه گفته شده است «افسانه و اسطوره به عنوان جلوه‌ای از فرهنگ، با خلاقیت عمومی رابطه‌ای مستقیم دارند و مراد از خلاقیت در اینجا، چیزی در حدود نوعی آفرینش هنری است... آنچه این دو را از هم جدای کند: یکی نحوه ارائه و به اصطلاح، ظرف بیان آن دو است و دیگر اینکه پدیدآورنده اسطوره، خلاقیت وجدان جمعی است و عامل پیدایی یک اثر هنری، آفرینش فردی. حال آنکه در غایت و هدف، هر دو به جامعه و فرهنگ تعلق دارند» (یاحق، ۱۳۶۹: ۱۹).

اینجاست که اسطوره‌ها وارد داستان‌های قهرمانی و حماسی یک ملت می‌شوند و با کارکرد زمینه‌ای و بنیادین خویش، روایت‌های فراوانی برای شرح اعمال پهلوانی و قهرمانی یک قوم می‌آفرینند چنانکه «بسیاری از موضوعات اساطیری در اعصار متأخر به موضوعات حماسی بدل شده‌اند؛ ضحاک در حماسه، شاهی ستمگر است، درحالی‌که در اساطیر، ازدهایی سه‌سر با سه پوزه و شش چشم است» (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳: ۱۸).

با ورود به جریان فکری فلسفی شاخص ایرانیان باستان و توجه به این امر که «از آغاز تا پایان جهان، میان نیروهای نیک و بد نبردهایی رخ می‌دهد و اصولاً هستی این جهان برای آن است که بدی نابود شود و نیروهای نیک به قدرت مطلق برسند» (ده‌بزرگی، ۱۳۸۸: ۳۱۵)؛ شایسته است که این جریان اندیشگانی به‌عنوان محوری‌ترین جریان ادبیات پایداری ایران پیش از اسلام در متون این دوره، بیشتر واکاوی گردد و ابعاد گوناگون آن تفسیر شود.

در این بخش، بیشتر به موضوع محوری نبرد خیر و شر پرداخته شد و به دلیل محدودیت این نوشتار، بسیاری از مفاهیم، روایت‌ها و مصادیق متنی اسطوره‌ای، قابل بحث و بررسی نیست؛ مضامینی چون روین‌تنی با انگاره نامیرایی و جاودانه‌جویی انسان و خلق قهرمانان شکست‌ناپذیر در نبرد، یا مفهوم امشاسپند شهریور که با جریان شهریاری نیک و برقراری داد و حمایت از مظلومان پیوند می‌یابد و در بستر حماسه‌های دیروز تا به روایت‌های امروز جاری می‌شود.

۲-۵. حماسه؛ ژانر ادبی غالب در ادبیات ایران پیش از اسلام

با مطالعه و دقت در آثار به‌جامانده از ایران باستان، می‌توان دریافت که حماسه، ژانر ادبی غالب در این دوره از ادبیات ایران زمین بوده‌است. بنابر نظر مردم‌شناسان، پیدایش حماسه حاصل پیشرفتی نسبی در شرایط اجتماعی و مظاهر تمدنی یک قوم است چنانکه بهار، حماسه را مختص جوامعی می‌داند که از تمدن و سازوکار اجتماعی مناسبی برخوردار باشند؛ همه اقوام، داستان‌های حماسی ندارند و پدیدآمدن حماسه، نیازمند جامعه‌ای است که اقتصاد و فرهنگی پویا، اشرافیتی نیرومند، جنگاوران و شاهان پیروزمند داشته‌باشد (بهار، ۱۳۸۷: ۳۷۴).

موضوع اصلی حماسه‌ها، نبردهای قهرمانان و پهلوانان با دشمنانی است که به سرزمین‌شان حمله می‌کنند و قصد تسخیر آن را دارند. دفاع از مرز و بوم، یکی از اصلی‌ترین بن‌مایه‌ها و شکل‌دهنده صحنه‌هایی است که به قهرمانان حماسه، مجال حضور و ظهور می‌دهد. این قهرمانان معمولاً نیروهایی خارق‌العاده و رای انسان‌های معمولی دارند و از این رو به شخصیت‌های اسطوره‌ای شبیه‌هستند، گاه نیز حماسه به داستان کشورگشایی‌های شاهان برای اشاعه مبانی دینی و ایدئولوژیک اختصاص دارد (ر.ک. صفا، ۱۳۳۳: ۷-۱۴).

پیوند میان حماسه، اسطوره و متمدن بودن یک ملت برای روایت و خلق حماسه‌های خویش، پیش از این بحث و بررسی شد. اکنون برای تأیید و تأکید بر اهمیت این موضوعات در پژوهش، توجه مخاطبان به نظر برخی محققان جلب می‌شود: «حماسه در لغت به معنی دلاوری، دلیری و شجاعت است؛ و نوع ادب حماسی یا آثار منظوم و منثور حماسی، از خردادهای پهلوانی و اعمال دلاوری و مردانگی قهرمانان و پهلوانان یک ملت یا یک آئین گزارش می‌کند که در راه استقلال کشور یا تکوین حکومت و حفظ آیین خویش می‌کوشند و با دشمنان می‌جنگند. حماسه‌های راستین و طبیعی ملت‌های کهنسالی چون: ایران، یونان و هند که سهم عمده‌ای در سازندگی تمدن جهان دارند، خود، برخاسته و شکل گرفته از اسطوره‌های دیرینه به‌وجودآمده در فرهنگ این ملت‌هاست که در بامداد زندگی آنان یا دوران قبل از تاریخ، به نیروی تخیل مردمانشان به‌وجودآمده‌است و به تدریج در طول قرون و اعصار، با عناصر تاریخی، ممزوج شده و در آغاز به‌طور شفاهی و سینه‌به‌سینه از نسلی به نسل‌های دیگر منتقل گردیده‌است و در قرن‌های بعد به شاعرانی توانا، باذوق و وطن‌پرست همچون حکیم ابوالقاسم فردوسی در قلمرو ادب فارسی و هومر در ادبیات یونان باستان، رسیده‌است. این نوابغ ادب، آن داستان‌ها را با سبکی استوار و جزیل به رشته نظم کشیده و به صورت آثار جاویدانی نظیر: شاهنامه و ایلید و اودیسه در آورده‌اند (رزمجو، ۱۳۸۱: ۲۴-۲۳).

برخی نیز حماسه را مولود و فرزند اسطوره‌ها می‌دانند؛ برای نمونه، «اسطوره به مامی می‌ماند که حماسه، کودک آن است. پس حماسه در سرشت و ساختار، با اسطوره یکسان است و آنچه اسطوره را رواست، براننده حماسه نیز می‌تواند بود. همان روندها و کاروسازها که به آفرینش ارزش‌ها و بنیادها و نمادهای اسطوره‌ای می‌انجامند، در حماسه نیز کارسازند» (کزازی، ۱۳۹۳: ۱۸۳). شفیعی کدکنی نیز از حضور تصاویر تمدنی یک ملت و شیوه تکاملی آن سخن می‌راند: «درخلال حماسه، تصویر تمدن یک ملت را در مجموع، با تمام عادات و اخلاق به خوبی می‌توان مشاهده کرد و حتی قوای طبیعی و غیرطبیعی موثر در تکوین یک ملت در حماسه‌اش نمودار است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲: ۱۰۰).

با این مقدمات و آنچه از واژه حماسه و تعاریف این ژانر ادبی مهم، برمی‌آید؛ باید اذعان کرد که جریان ادبیات پایداری در جریانات حماسی و نبردهای قهرمانان ایرانی در اشکال گوناگون آن، حضوری چشمگیر دارد؛ قصه‌ها، سرودها و روایت‌های بسیاری به شکل شفاهی و مکتوب از ایران باستان باقی مانده‌است که گاه در تاریخ و گاه در ادبیات ایران زمین توسط کارشناسان و محققان ایرانی، یونانی و غربی نقل شده‌است.

در کتاب پرسیکا که در اوایل سده چهارم پیش از میلاد نوشته شده‌است؛ نمونه‌ای از داستان‌های حماسی مادی، گزارش شده که منجر به برقراری استیلای مادها شده‌است. در این کتاب، افسانه‌های مادی دیگری نیز نقل شده که دارای شیوه و سبک حماسی و حتی نزدیک به سبک شاهنامه فردوسی است؛ برای نمونه از داستان پارسوندس پارسی، اسارت او به دست حاکم بابل، نروس و

ماجرای رهایی او می‌توان نام برد. نَروس حاکم بابل، این سپهسالار و کمانگیر دلیر ایرانی را به مدت هفت سال، به لباس زنان، در شبستان خود زندانی کرد تا آنکه پارسوندس به یاری یکی از هم‌پیمان‌هایش آزاد شد و به کادوسیان پناه‌برد و آن‌ها او را به شاهی برگزیدند. (ر.ک. زرشناس، ۱۳۸۴: ۱۰-۱۲).

چنانکه در پژوهش‌های مستند، بارها نقل شده‌است؛ پیشینه بسیاری از داستان‌های حماسه بزرگ ایرانیان، شاهنامه فردوسی، همین متون ایران باستان است که نه تنها ادبیات رزمی و پهلوانی را شامل می‌شود بلکه بخش قابل‌توجه و تأثیرگذار آن، مشتمل بر ادب غنایی است تا این مطلب را به اثبات برساند که چگونه ادبیات پایداری در تمام عرصه‌های زندگی این قوم جریان داشته‌است. این ادبیات با تمام نمادها، بن‌مایه‌ها و تصاویر قهرمانی بیانگر این حقیقت است که یک ملت برای حفظ هویت، استقلال و بسیاری از شئون مادی و معنوی خویش، نیاز به پایداری و ایستادگی دارد. به‌خصوص برای ملتی که به دلیل ارزش‌های فرهنگی، جغرافیایی، ذخایر طبیعی و ویژگی‌های خاص اقلیمی و اجتماعی، همواره در معرض تاخت‌وتاز بیگانگان و دشمنان منفعت‌طلب بوده‌است.

۲-۶. نقش دین و مذهب در شکل‌گیری ادبیات پایداری قبل از اسلام

پژوهشگران معتقدند ساکنان و اقوام بومی ایران که قبل از ورود آریایی‌ها در نقاط مختلف فلات ایران سکونت داشتند، دارای باور مهرپرستی بودند؛ ارج‌گذاشتن به گیاهان، درختان و همه رستنی‌ها و جانوران سودمند برای جهان هستی، در میان ایرانیان، آیین همگانی بوده‌است. برای شناخت دین در ایران باستان می‌توان به دو سرچشمه اوستا و سنگ‌نوشته‌های هخامنشی اشاره کرد (بهار، ۱۳۷۶: ۱۶۱).

دین کهن مردمان ایرانی‌تبار، برگرفته از باورهای کهن‌تر آریایی‌هاست که در آن نیروهای کیهانی و روان مردگان، ارزش بسزایی داشتند. با پیشرفت این باورها، هریک از بخش‌های جهان، به‌مانند خدایی درآمده‌بود و بدین‌گونه خدایان بسیاری بر سرنوشت جهان فرمانروایی می‌کردند. در این رشته باورهای کهن آریایی‌ها، دو دسته از خدایان بودند که به آنان اهوره (نیروهای نیک) و دئو (نیروهای پلید) گفته‌می‌شد. در میان این مردمان، این باور بود که در جهان دو آیین و قانون وجود دارد: ارته یا سامان و پارسایی؛ و دروغ یا آشوب. (ر.ک. بهار، ۱۳۷۶: ۹۴؛ هینلز، ۱۳۸۸: ۱۱۲). با بیان این باورها، می‌توان گفت پایداری در برابر نیروهای شر - که البته اثرات و تبعات اجتماعی و عینی نیز داشت - از همان آغاز سکونت آریایی‌ها در فلات ایران با انگیزه‌های دینی حضور داشته‌است. برخی از پژوهشگران مانند بنونیست و زرین‌کوب معتقدند که پادشاهان هخامنشی، خود پیرو کیش کهن آریایی و چندخدایپرستی با اعتقاد به برتری کامل یکی از خدایان بودند. هرچند ممکن است که مردم در قلمرو حاکمیت آن‌ها به تدریج دین زرتشت را پذیرفته‌باشند (ر.ک. گری، ۱۳۸۲: ۲۲-۲۹؛ زرین‌کوب، ۱۳۷۸: ۱۲۷-۱۲۹).

بنابر نظر نیبرگ، «زمینه بنیادین دین هخامنشیان، آیین کهن آریایی بود اما در دین آنها نوآفرینی در آیین کهن دیده‌می‌شود و دین آنان چیزی نو در تاریخ دین ایرانی و آریاییست. این سومین سازمان دینی بزرگ در کنار مهرپرستی و آیین زروانی مغان مادی، قبل از گسترش دین زرتشت است. این آیین، یک دین سیاسی بود که از سوی شاهان بزرگ و برای شاهان بزرگ آفریده‌شد. مفاهیم بنیادین این دین، بدین صورت بازساخته‌می‌شوند: اهورامزدا خدای آسمانی، بر همه چیز توانا و دانا؛ و آفریننده آسمان و زمین به صورت خداوندی برتر از همه خدایان دیگر قرار گرفته‌است و پادشاه، نماینده اهورامزدا در روی زمین است. او دارنده عدالت اهورامزدا است و این ویژگی در شخص فرمانروا جسمانیت پیدامی‌کند. این داد، مقیاسی برای نظم کشوری و اخلاق رعیت است. داد، ضامن یک زندگی سعادت‌مند زمینی و پذیرفته‌شدن میان ارواح نیاکان پس از مرگ است. این دین، یک دین پرتوان ابتدایی بود. یونانیان از ستودن آن درنگ‌می‌کنند. این دین با ساختمان بسیار ساده خود، تأثیر بی‌اندازه قابل‌توجهی بر سراسر نقاطی که تحت نفوذ شاهنشاهی هخامنشی بود، گذاشته‌بود» (نیبرگ، ۱۳۵۹: ۳۷۳).

داریوش در سنگ‌نبشته بیستون، به روشنی می‌گوید: «به خواست اهورامزدا، من شاه هستم» (کتیبه بیستون، ستون اول و دوم). نکته قابل‌توجه این است که برخی محققان بر این باورند که درباره گسترش آیین زرتشتی در زمان باستان اغراق شده‌است و به احتمال زیاد، آیین زرتشت در آغاز یک نهضت محلی در ایران شرقی بوده‌است که هنوز مرزهای آن مشخص نشده‌است. این آیین نو با مقاومت و مقابله شدید کیش‌های رایج مواجه‌شد و برای مدتی دراز نتوانست به برتری و چیرگی کامل برسد و چون گسترش‌یافت،

دگرگون شد. آیین زرتشت با آیین‌هایی که در پی انداختن آن‌ها برخاسته بود، در آمیخت و مزدیسنا به گونه‌ای بسیار متفاوت در ایران انتشار یافت (بنونیست، ۱۳۵۴: ۱۱۲).

پس از زرتشت، هنگامی که آیین او از شرق به سرزمین ماد راه پیدا کرد، روحانیون مادی در اصول ساده و بی‌آلایش زرتشت تغییراتی دادند و در قالب اصول فقهی خشک و خسته‌کننده، دستورهای دینی برای زندگی مؤمنان وضع کردند (راوندی، ۱۳۷۵: ۴۹۷). راوندی در این باره می‌نویسد: «مانی در دوره‌ای که ظلم، استبداد، اختلاف شدید طبقاتی، تجاوز، زورگویی، تعصبات و اختلافات مذهبی در ایران سایه افکنده بود و در خود قدرت مبارزه مثبت با زورمندان را نمی‌دید؛ ناچار به مبارزه منفی توسل جست و برای آنکه از تعصبات و جنگ‌های مذهبی و اختلافات طبقاتی بکاهد، مذهبی تلفیقی و جهان‌شمول به مردم دنیا عرضه کرد و خلق را به زهد و پرهیزکاری و قناعت دعوت کرد» (همان: ۴۹۷).

درواقع، جنبش اجتماعی مزدک در اعتراض به شرایط اجتماعی جامعه ساسانی به وجود آمد که خود حاصل شکل‌گیری نهادهای اجتماعی مهمی از دوران هخامنشیان بود. آنچه از بررسی حاضر در خصوص جامعه‌شناسی تاریخی ایران به دست می‌آید، دگرگونی‌های اجتماعی است که در هر جامعه‌ای تحت شرایط خاصی ظهور پیدامی‌کند؛ بی‌شک جامعه ایران عصر ساسانی صرف‌نظر از تحولات درونی خود - که ناشی از مناسبات اجتماعی و اقتصادی آن عصر بود - از مسائل دیرینه سیاسی و جهان‌بینی منطقه بین‌النهرین نیز متأثر بوده‌است تا جایی که در ظهور اندیشه‌های فلسفی مزدک - همانطور که اشاره شد - علاوه بر اندیشه‌های مانی که خود متأثر از ادیان بین‌النهرین است؛ دیدگاه‌های نوافلاطونیان نیز به چشم می‌خورد. بنابراین هیچ جامعه‌ای از نظر دگرگونی اجتماعی و تحول در قشر بندی اجتماعی و نهادهای حاکمیت و یا نهادهای اجتماعی نمی‌تواند متأثر از مسائل درونی و بیرونی نباشد. ویژگی اساسی جنبش مزدک، ظهور در زمانی است که اشرافیت ریشه‌دار ایران به دلیل ضعف قدرت شاهی که ناشی از درگیری‌های ایران در شرق بود؛ تا جایی ضعیف شده بود که عملاً پادشاهان به دست اشراف عزل می‌شدند. در چنین جامعه‌ای که اشرافیت و روحانیت در نهاد قدرتمند جامعه ایرانی که در طول زمان، حافظ منافع هم‌دیگر بود، می‌توانستند به راحتی زندگی اجتماعی طبقات پایین جامعه را نیز زیر سلطه بگیرند و بر اساس قوانین و مقررات ایجاد شده منافع خود را حفظ کنند. از آنجا که جامعه ساسانی در اصل، یک جامعه متکی به کشاورزی و طبقات خرده‌پای شهری مانند پیشه‌وران و صنعتگران بود که از نظر مالکیت، حقی بر تولیدات خود نداشتند و هر چه بود به هیئت حاکمه (متشکل از اشرافیت و روحانیت) تعلق می‌گرفت؛ لذا در اصل جنبش مزدک در جهت برقراری نوعی عدالت اجتماعی در جامعه‌ای که به شدت طبقاتی بود و حتی خروج و ورود از یک طبقه به طبقه دیگر نیز به جز در شرایط استثنایی امکان‌پذیر نبود، شکل گرفت. موبدان زرتشتی با استفاده از نفوذ سیاسی و تفسیر متون دینی، نقش اصلی در سرکوب مانی و مزدک داشتند. مخالفت آنها نه تنها به دلایل مذهبی بلکه به حفظ امتیازات طبقاتی و نگهداری اقتدار سیاسی بازمی‌گشت. این رویکرد، نشان‌دهنده نقش موبدان به عنوان حافظان ساختارهای سنتی در دوره ساسانی است.

۲-۷. نمونه‌ای از حماسه‌های دینی: یادگار زریران

یادگار زریران^۱ رساله‌ای حماسی مذهبی، در اصل به زبان پارسی و ظاهراً نثر توأم با شعر بوده‌است (آموزگار، ۱۳۹۲: ۱۵). صورت کنونی آن به خط و زبان پهلوی است (بویس، ۱۳۸۹: ۴۵). بنابر نظر نولدکه، این متن که در سال ۵۰۰ میلادی یا کمی دیرتر نوشته شده‌است، قدیمی‌ترین داستان پهلوانی است که به زبان‌های ایرانی باقی مانده‌است (نولدکه، ۱۳۵۷: ۲۰). این متن در بعضی از دستنویس‌ها «شاهنامه گشتاسپ» نیز نامیده شده‌است (صفا، ۱۳۳۳: ۴۲). با بررسی بند ۸۴ از یادگار زریران درباره سه سطر نخستین، مویه بستور، پسر زریر بر پیکر بی‌جان پدر می‌نویسد: به سبب قدرت تکان‌دهنده و شورانگیزش که در سراسر ادبیات پارسی میانه کتابی نظیرش یافت نمی‌شود، از آوازی برگرفته شده یا از شعری حماسی. (غیبی، ۱۳۹۰: ۵۷). بهار بر این باور است که یادگار زریران در اصل، منظوم بوده‌است و کل اثر را آمیخته‌ای می‌داند از نظم و نثر که بر اثر مرور زمان، عبارات آن دچار اغتشاش شده و شکل اصلی خود را از دست داده‌است (بهار، ۱۳۷۹: ۹۷).

^۱ - متن این رساله در مجموعه متون پهلوی جاماسپ آسانا چاپ شده‌است.

خلاصه روایت از این قرار است: پس از اینکه گشتاسب شاه و خاندان او به آیین مزدپرستی می‌گروند، ارجاسب شاه در نامه‌ای که به گشتاسب می‌نویسد از او می‌خواهد که یا دست از دین نو بردارد یا آماده جنگ شود. چون گشتاسب در پاسخ دادن به ارجاسب دودلی نشان می‌دهد، زریر، برادر او، به نامه بی‌باکانه پاسخ می‌دهد و با ارجاسب قرار جنگ می‌گذارد و سالاری سپاه ایران را به دست می‌گیرد. پیش از آغاز جنگ، جاماسب در پیش‌بینی خود، کشته شدن زریر و شاهزادگان ایران را در نبرد تن‌به‌تن با دشمن به گشتاسب خبر می‌دهد. گشتاسب با شنیدن آن می‌خواهد از شرکت آنان در جنگ جلوگیری کند. جاماسب به گشتاسب می‌گوید که در این صورت چه کسی می‌تواند از هجوم دشمن جلوگیری کند و چون او را از پیروزی نهایی ایران در جنگ آگاه می‌کند، گشتاسب خشنود می‌شود. با تأکید بر وفاداری خود به دین مزدپرستی به تماشای جنگ می‌نشیند. پس از کشته شدن زریر، کسی آمادگی برای نبرد تن‌به‌تن با بیدرفش - کُشنده زریر - را در خود نمی‌بیند، مگر بستور پسر زریر. با آنکه او خردسال است، گشتاسب به پیروی از اندرز جاماسب، بر او آفرینی می‌خواند و به او تیری می‌دهد. بستور، در نبرد تن‌به‌تن با ویدرفش جادو، با آن تیر، وی را می‌کشد. پس از او گرامی (پسر جاماسب) و اسفندیار (پسر گشتاسب) ایرانیان را در جنگ با دشمن به پیروزی می‌رسانند (ر.ک. صفا، ۱۳۳۳: ۱۷۶ غیبی، ۱۳۹۰: ۵۷).

۲-۸. آثاری در حوزه مضامین اجتماعی و سیاسی در ایران قبل از اسلام

گفته شد که یکی از حوزه‌های جریان ساز برای ادبیات پایداری، وقایع اجتماعی و سیاسی است. با مروری بر آثار گزارش شده از ایران پیش از اسلام، رساله‌هایی در آیین کشورداری (تفضلی، ۱۳۷۶: ۲۱۴-۲۳۷) و خطبه‌های هنگام جلوس (همان: ۲۳۸-۲۵۶) دیده می‌شود که واکاوی دقیق متون به جامانده از آن‌ها می‌تواند در قلمرو مفاهیم و شاخصه‌های ادبیات پایداری، مطالب ارزشمند و قابل توجهی را عرضه کند؛ به عنوان نمونه، در بند چهاردهم رساله عهد/ردشیر که متضمن وصایای سیاسی اردشیر به شاهان ایرانی است، آمده: «در صورتی که شاه نتواند جلوی فساد رعیت را بگیرد، باید از کار کناره‌گیری کند تا نام نیکو برای او بماند» (همان: ۲۱۷). یا کارنامه/نوشروان که در آن از سیاست‌های انوشیروان، چگونگی اخذ مالیات، چگونگی جلوگیری از بیدادگری عامل یا والیان، مذاکره و اتحاد با قبایل ترک ناحیه شمال (هون‌ها)، چگونگی رسیدگی به شکایت‌های مردم و تأکید بر حق و عدالت یاد می‌شود (ر.ک. تفضلی، ۱۳۷۶: ۲۲۲-۲۲۷).

در همین مقوله می‌توان از نامه‌های منسوب به شاهان و بزرگان عهد ساسانی که متضمن سخنان حکیمانه و دستورالعمل‌هایی برای اداره درست مملکت بود، یاد کرد و از دیگر متون پهلوی مانند درخت آسوریک که به نقد حکومت‌های خودکامه می‌پردازد یا *آرداویرازنامه* که بایدها و نبایدها را معرفی می‌کرده است، نام برد که تحلیل هریک، مجالی بیشتر می‌طلبد.

۳- نتیجه‌گیری

ادبیات پایداری در ایران پیش از اسلام، بیش از آنکه صرفاً واکنشی منفعلانه به شرایط نامطلوب باشد، کوششی آگاهانه و پویا برای ساختن معنا و حفظ ارزش‌ها در مواجهه با چالش‌های گوناگون بوده است. این ادبیات، محصول تعامل پیچیده ساختار طبقاتی، باورهای دینی و تهدیدات خارجی بوده است. به طور مشخص:

نقش بنیادین اسطوره‌ها: اسطوره‌های ایرانی، به‌ویژه اسطوره‌های مربوط به نبرد خیر و شر، نه تنها زمینه‌ای برای بیان تضادهای اجتماعی و سیاسی فراهم کردند بلکه با ارائه الگوهای قهرمانی و نمادهای مقاومت، به تقویت روحیه پایداری در جامعه کمک کردند. اسطوره‌های ایرانی پیش از اسلام با ایجاد زمینه‌های فرهنگی و نمادین، تأثیر بر مضامین ادبی، استفاده از نمادهای اساطیری و کارکرد رسانه‌ای و اجتماعی، در شکل‌گیری ادبیات پایداری ایران قبل از اسلام نقش مهمی ایفا کرده‌اند. این اساطیر به تداوم ادبیات پایداری در دوره‌های مختلف تاریخی کمک کرده‌اند و به عنوان الگویی برای ادبیات پسین عمل کرده‌اند.

تأثیر اعتقادات دینی و باورهای زرتشتی: باورهای زرتشتی، با تأکید بر مفهوم «فرّه ایزدی» و مسئولیت پادشاهان در برقراری عدالت، نقدی ضمنی بر حکومت‌های خودکامه ایجاد کردند و زمینه‌ای برای شکل‌گیری ادبیات اعتراضی فراهم آوردند. تضاد میان اهورامزدا و اهریمن، به‌عنوان نمادی از نبرد دائمی میان خوبی و بدی، در بسیاری از آثار ادبی آن دوران بازتاب یافته‌است. بازتاب ساختار طبقاتی: شکاف‌های طبقاتی در جامعه ساسانی، در ادبیات حماسی و روایات مردمی بازتاب یافته‌است. داستان‌هایی مانند قیام کاوه آهنگر، نمادی از مقاومت مردم عادی در برابر ظلم و استبداد طبقه حاکم بوده‌اند. کنشگری حماسی و رویارویی با تهدیدات خارجی: مجموعه آثار حماسی به‌جامانده از دوره باستان، بیانگر این است که ژانر حماسه، نوع ادبی غالب در ادبیات این عصر بوده‌است. تهاجمات خارجی، به‌ویژه حمله اسکندر مقدونی، نقش مهمی در شکل‌گیری و تقویت ادبیات پایداری ایفا کردند و سبب شد تا متون قابل‌توجهی در این زمینه آفریده شود. نقش رسانه‌های ادبی: انتقال شفاهی داستان‌ها و اسطوره‌ها، به‌ویژه از طریق گوسانان و نقالان، نقش مهمی در حفظ و گسترش ادبیات پایداری داشته‌است. این رسانه‌ها، با استفاده از شعر و موسیقی، پیام‌های مقاومت و امید را به گوش مردم می‌رساندند و به تقویت انسجام اجتماعی کمک می‌کردند. در نهایت، ادبیات پایداری پیش از اسلام، نه‌تنها میراثی ارزشمند از نظر ادبی و هنری است بلکه سندی است بر پویایی و مقاومت فرهنگ ایرانی در برابر چالش‌های گوناگون؛ این ادبیات، با ارائه الگوهای قهرمانی، نمادهای ملی و ارزش‌های اخلاقی، به شکل‌گیری هویت ایرانی کمک کرده و الهام‌بخش نسل‌های بعدی در دوره‌های تاریخی پسین شده‌است. با توجه به پتانسیل عظیم این ادبیات، پژوهش‌های بیشتر در این زمینه می‌تواند به درک عمیق‌تری از ریشه‌های فرهنگی و تاریخی مقاومت در ایران و چگونگی تداوم آن در دوره‌های مختلف کمک کند.

فهرست منابع

- آموزگار، ژاله. (۱۳۷۴). *تاریخ اساطیری ایران*. چاپ اول. تهران: انتشارات سمت.
- _____ . (۱۳۹۲). *یادگار زریران*. تهران: معین.
- ابراهیم‌پور، فرهاد. (۱۳۹۸). «روش‌شناسی (جریان‌شناسی) به‌مثابه دانشی میان‌رشته‌ای مبتنی بر پارادایم علم اسلامی». *نشریه تحقیقات بنیادین علوم انسانی*. سال پنجم. شماره ۳. صص ۱۳۳-۱۷۳.
- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۷۳). *تاریخ زبان فارسی*. چاپ اول. تهران: سمت.
- اسماعیل‌پور، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). *اسطوره بیان نمادین*. چاپ اول. تهران: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- انوری، حسن. (۱۳۹۳). *فرهنگ سخن*. تهران: انتشارات سخن.
- اوشیدری، جهانگیر. (۱۳۸۳). *دانشنامه مزدیسنا: واژه‌نامه توضیحی آیین زرتشت*. چاپ سوم. تهران: نشر مرکز.
- بنونیست، امیل. (۱۳۵۴). *دین ایرانی بر پایه متن‌های مهم یونانی*. ترجمه بهمن سرکاراتی. چاپ دوم. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بویس، مری. (۱۳۸۹). *نوشته‌ها و ادب پارسی. تاریخ ایران کمبریج. از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*. جلد سوم. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۷۹). *ترجمه چند متن پهلوی*. به کوشش محمد گلبن. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بهار، مهرداد. (۱۳۸۴). *از اسطوره تا تاریخ*. گردآورده ابوالقاسم اسماعیل‌پور. چاپ چهارم. تهران: نشر چشمه.
- _____ . (۱۳۸۷). *پژوهشی در اساطیر ایران*. کتابیون مزداپور. چاپ هفتم. تهران: انتشارات آگه.
- پورداد، ابراهیم. (۱۳۵۶). *یشت‌ها*. به کوشش بهرام فره‌وشی. چاپ سوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پیرنیا (مشیرالدوله)، حسن. (۱۳۸۸). *تاریخ ایران قبل از اسلام*. تهران: انتشارات الهام.
- تفضلی، احمد. (۱۳۷۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. به کوشش ژاله آموزگار. تهران: سخن.

- چهرقانی برچلوبی، رضا. (۱۳۸۳). «تأملی در نسبت پایداری و ادبیات». *نشریه شعر*. شماره ۳۵. صص ۲۹-۲۵.
- خسرو پناه، عبدالحسین (۱۳۸۸). *جریان‌شناسی فکری ایران معاصر*. قم: مؤسسه فرهنگی حکمت نوین اسلامی.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۸۳). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ده‌بزرگی، ژیلا. (۱۳۸۸). *مضامین حماسی در متن‌های ایران باستان و مقایسه آن با شاهنامه فردوسی*. چاپ اول. تهران: امیرکبیر.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۵۷). *تاریخ اجتماعی ایران*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- رزمجو، حسین. (۱۳۸۱). *قلمرو ادبیات حماسی ایران*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۲). *دین و فرهنگ ایرانی پیش از عصر زردشت*. تهران: سخن.
- زرشناس، زهره. (۱۳۸۴). *میراث ادبی روایی در ایران باستان*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). *روزگاران*. تهران: سخن.
- گری، لوئیس هربرت. (۱۳۸۲). *هخامنشیان و دین زرتشت*. ترجمه حسین حیدری. نشریه رشد آموزش تاریخ. شماره ۱۲. صص ۲۲-۲۹.
- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۹). *ادبیات دفاع مقدس*. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا. (۱۳۵۲). «انواع ادبی و شعر فارسی». *نشریه خرد و کوشش*. شماره ۱۱ و ۱۲. صص ۹۶-۱۱۹.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۳۳). *حماسه‌سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- غیبی، بیژن. (۱۳۹۰). *فردوسی و شاهنامه‌سرایی (یادگار زریران)*. تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
- کافی، غلامرضا. (۱۳۸۸). «ویژگی‌های مشترک شعر مقاومت در ادبیات ایران و جهان». *کتاب‌نامه پایداری*. دانشگاه شهید باهنر کرمان.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۹۳). *رؤیا. حماسه. اسطوره*. تهران: مرکز.
- نولدکه، تئودور. (۱۳۵۷). *حماسه ملی ایران*. ترجمه بزرگ علوی. تهران: سپهر.
- نیبرگ، هنریک ساموئل. (۱۳۵۹). *دین‌های ایران باستان*. ترجمه سیفال‌الدین نجم‌آبادی. چاپ سوم. تهران: مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها.
- قریب، بدرالزمان. (۱۳۸۶). *مطالعات سعدی*. به کوشش محمد شکر فومشی. تهران: طهوری.
- هینلز، جان. (۱۳۸۸). *ساخت اساطیر ایران*. ترجمه احمد تفضلی و ژاله آموزگار. چاپ اول. تهران: چشمه.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۶۹). *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی و سروش.

References [In Persian]

- Abolghasemi, Mohsen. (1994). *History of the Persian Language*. First edition. Tehran: SAMT.
- Amouzgar, Zhaleh. (1995). *History of Iranian Mythology*. First edition. Tehran: SAMT.
- Amouzgar, Zhaleh. (2013). *Yadgar-e Zariran*. Tehran: Moein.
- Anvari, Hassan. (2014). *Sokhan Dictionary*. Tehran: Sokhan.
- Bahar, Mehrdad. (2005). *From Myth to History*. Compiled by Abolghasem Esmaeilpour. Fourth Edition. Tehran: Cheshme.
- Bahar, Mehrdad. (2008). *A Study of Iranian Mythology*. Edited by Katayoun Mazdapour. Seventh Edition. Tehran: Agah Publications.
- Bahar, Mohammad Taghi. (2000). *Translation of Several Pahlavi Texts*. Edited by Mohammad Golbon. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Benveniste, Émile. (1975). *The Persian Religion, According to the Chief Greek Texts*. Translated by Bahman Sarkarati. Second Edition. Tehran: Iran Culture Foundation.

- Boyce, Mary. (2010). *Parthian Writings and Literature*. In *The Cambridge History of Iran: From the Seleucids to the Collapse of the Sasanian State*, Vol 3. Translated by Hassan Anousheh. Tehran: Amir Kabir.
- Chehraghani Barcheloui, Reza. (2004). "A Reflection on the Relationship between Resistance and Literature." *Poetry Magazine*, Vol. 35, pp. 25–29.
- Dehbozorgi, Zhila. (2009). *Epic Themes in Ancient Iranian Texts and Their Comparison with Ferdowsi's Shahnameh*. Vol. 1. Tehran: Amir Kabir.
- Dehkhoda, Ali Akbar. (2004). *The Dictionary of the Name Dehkhoda*. Tehran: Tehran University Press.
- Ebrahimpour, Farhad. (2019). "Methodology (Analysis of the currents) as an Interdisciplinary Knowledge on the Paradigm of Islamic Science." *Journal of Fundamental Research in Humanities*, Vol. 5, No. 3, pp. 133–173.
- Esmailpour, Abolghasem. (2014). *Myth of Symbolic Expression*. First Edition. Tehran: Islamic Republic of Iran Broadcasting.
- Gharib, Badr al-Zaman. (2007). *Sogdian Studies*. Edited by Mohammad Shokri Fumshi. Tehran: Tahouri.
- Ghaibi, Bijan. (2011). *Yadgar Zariran: Ferdowsi and Shahnameh Poetry*. Tehran: Persian Language and Literature Academy.
- Gray, Louis Herbert. (2003). "The Achaemenids and the Zoroastrian Religion." Translated by Hossein Heydari. *The Growth of the History of Education Journal*, Issue 12, pp. 22–29.
- Hinnells, John. (2009). *Persian Mythology*. Translated by Ahmad Tafazzoli and Zhaleh Amouzgar. First Edition. Tehran: Cheshme.
- Kafi, Gholam Reza. (2009). "Common Features of Resistance Poetry in Iranian and World Literature." *Ketabnameh-ye Paydari*. Shahid Bahonar University of Kerman.
- Kazazi, Mir Jalal al-Din. (2014). *Dream, Epic, Myth*. Tehran: Markaz Publishing.
- Khosrow Panah, Abdolhossein. (2009). *The Intellectual Current of Contemporary Iran*. Qom: New Islamic Wisdom Cultural Institute.
- Noldeke, Theodor. (1978). *The Iranian National Epic*. Translated by Bozorg Alavi. Tehran: Sepehr.
- Nyberg, Henrik Samuel. (1979). *The Religions of Ancient Iran*. Translated by Seif al-Din Najmabadi. Third edition. Tehran: Iranian Center for the Study of Cultures.
- Oshidari, Jahangir. (2004). *Encyclopedia of Mazdaism: An Explanatory Dictionary of Zoroastrianism*. Third edition. Tehran: Markaz Publishing.
- Pirnia (Moshir-al-Dawlah), Hassan. (2009). *History of Iran before Islam*. Tehran: Elham Publications.
- Pourdavoud, Ebrahim. (1977). *The Yashtas*. Edited by Bahram Farahvashi. Third Edition. Tehran: University of Tehran Press.
- Rawandi, Morteza. (1978). *Social History of Iran*. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Razmjoo, Hossein. (2002). *The Realm of Iranian Epic Literature*. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies.

- Razi, Hashem. (2003). *Iranian Religion and Culture Before the Age of Zoroaster*. Tehran: Sokhan.
- Safa, Zabihollah. (1954). *Epic Poetry in Iran*. Tehran: Amir Kabir.
- Sangari, Mohammad Reza. (2010). *Sacred Defense Literature*. Tehran: Foundation for the Preservation and Publication of Sacred Defense Works and Values.
- Shafi'i Kadkani, Mohammad Reza. (1973). "Literary Genres and Persian Poetry." *Kherad va Kushesh Journal*, Issues 11 & 12, pp. 96–119.
- Tafazzoli, Ahmad. (1997). *History of Iranian Literature before Islam*. Edited by Zhaleh Amouzgar. Tehran: Sokhan.
- Yahaghi, Mohammad Jafar. (1990). *Dictionary of Myths and Narrative Allusions in Persian Literature*. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research, Ministry of Culture and Higher Education and Soroush.
- Zarrinkoob, Abdolhossein. (1999). *The Ages*. Tehran: Sokhan.
- Zarshenas, Zohreh. (2005). *Narrative Literary Heritage in Ancient Iran*. Tehran: Cultural Research Bureau.